

Петраускас О. В., Козак Д. Н. [Київ],

Милян Т. Р., Осауальчук О. М. [Львів]

КОМАРІВ - ВИРОБНИЧА ФАКТОРІЯ ВАРВАРСЬКОЇ ЄВРОПИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ: ДО ПИТАННЯ РОЗРОБКИ ПРОГРАМИ ВИВЧЕННЯ УНІКАЛЬНОЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ

Поселення III-IV ст. н. е. біля села Комарів [Кельменецький район, Чернівецької області] відкрито в 1950 р. Дністрянською археологічною експедицією львівського відділу Інституту археології АН УРСР під керівництвом О. П. Черниша. В 1956-1957, 1962, 1965, 1969 роках на ній започаткував та проводив розкопки Маркіян Юліанович Смішко. В 1974 р. на пам'ятці працювала Ю. Л. Щапова.¹ Переважна більшість знахідок із пам'ятки належить до пізньоримського часу. Проте є матеріали палеоліту, доби бронзи та раннього залізного часу.

На жаль, переважна більшість матеріалів розкопок не введена до наукового обігу. Лише результати досліджень перших двох років були опубліковані М. Ю. Смішком. Крім того, в подальшому вийшло друком кілька робіт, де подані загальні відомості про пам'ятку та її культурно-хронологічну приналежність, призначення виявлених комплексів та об'єктів [Щапова, 1978; Румянцева, 2010], окремі спостереження про знахідки [Цигилик, 2006] або хіміко-технологічні аналізи окремих зразків скла [Безбородов, 1964; Щапова, 1964; Лихтер, 1987]. Окремо слід додати, що відомості про цю пам'ятку не втрачають актуальності та викликають зацікавленість серед європейських колег, зокрема, про скло з Комарова згадується в роботах Г. Рау, Е. Штрауме, А. Попа та ін.

Досліджені на пам'ятці об'єкти були різного призначення – виробничого та житлового. За відомостями зі звітів М. Ю. Смішка та Ю. Л. Щапової всього їх більше 40, в тому числі і три споруди раннього залізного часу. Серед об'єктів пізньоримського часу – напівземлянки, будівля із кам'яним фундаментом, вогнища глинобитні та кам'яні, господарські ями, піч для виплавки скла та гончарний горн.

---

¹ В науковому архіві ІА НАН України зберігаються всі звіти вказаних авторів.

Переважна більшість знахідок пов'язана із видобутком та обробкою скла. Серед них: глиняні форми-матриці для виготовлення скляного посуду, величезна кількість уламків скляного посуду [кількість уламків обчислюється тисячами одиниць], скляний бій, обрізки скла, хальмозу, а також залізні предмети, пов'язані з обробкою скла. Серед інших категорій знахідок – амфори; гончарний посуд черняхівського типу, ліпний посуд місцевого [черепинського] та північно-західного [вельбарського] типів; ткацькі грузила, точильні бруски, фібули, пряжки, римські монети, ножі, шила, гребінь та ін. Окрему категорію складають будівельні матеріали на зразок античних – т. зв. плінфа [цегла] та черепиця.

У контексті пам'ятки найбільше зацікавлення серед дослідників відповідно викликає склоробне виробництво. Аналізи комарівського скла, проведені Ю. Щаповою та М. Безбородовим, показують, що більшість його виготовлялося за античними рецептами.

Колекція знахідок з розкопок зберігається – в Інституті українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України [Львів] та Чернівецькому краєзнавчому музеї [Чернівці].

Аналіз наявних джерел засвідчує, що інформація про цю пам'ятку не повна, а подекуди і містить певні протиріччя. Інвентарних описів знахідок ані в звітах, ані в музеї немає. Нез'ясованими лишаються низка питань – площа пам'ятки; площа та розташування розкопів різних років; кількість, характер та планіграфія досліджених об'єктів; категорії та датування знахідок. Практично колекція знахідок в основній своїй масі залишається неопрацьованою та потребує детального вивчення і публікації.

Висновки, які витікають з аналізу попередніх досліджень пам'ятки можна звести до наступного:

- існує нагальна необхідність введення до наукового обігу повної інформації про попередні дослідження за матеріалами звітів та опрацювання колекції знахідок;
- враховуючи унікальність пам'ятки для відновлення історичних подій на території варварської Європи у пізньоримський час необхідне продовження її досліджень;

- зважаючи на сучасний стан розвитку археологічної науки необхідна розробка обґрунтованого проекту по продовженню дослідження.

На наш погляд, незважаючи на обмежену інформацію про пам'ятку її значення залишилось недооціненим як у вітчизняній, так і закордонній науці. Враховуючи унікальність та значимість цієї пам'ятки, існувала нагальна потреба відновлення її вивчення. Організаційної роботи за проектом розпочато співробітниками відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України ще в 2003 р. Практичне втілення розпочалося з 2012 року і даний проект проводиться спільними зусиллями відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України та Науково-дослідного центру «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України.

Принципи проекту.

Проект дослідження пам'ятки орієнтований на тривале дослідження із комплексним підходом до вивчення отриманих результатів та вирішення актуальних проблем.

За таких умов на початкових етапах необхідна «підготовка» пам'ятки до дослідження. Перший етап було охарактеризовано вище і він передбачав досконале вивчення всієї інформації про пам'ятку на даний час. Другий етап передбачає проведення безпосередніх польових досліджень. Насамперед це створення локальної координатної сітки для її території, щоб зафіксувати взаєморозташування старих та майбутніх нових розкопів. Передбачається максимальне залучення «неруйнуючих» методів її вивчення – здійснення геофізичного вивчення доступної поверхні пам'ятки. Актуальним на сьогодні залишається напрямок превентивних заходів з метою захисту від нелегальних пошуковців, який передбачає максимальне інформування органів місцевого самоврядування та виконавчої влади. Окрім того, на сьогоднішній час, коли земля перебуває в активному сільськогосподарському вжитку, здійснюється фіксація і вилучення знахідок із орного шару під час будь-яких робіт.

Для всебічного вивчення умов існування давнього поселення та палеовиробництва необхідне залучення фахівців дотичних до археології галузей – геодезистів, геофізиків, палеогрунтознавців, палеоботаніків, палеозоологів та ін.

Реконструктивний етап дослідження археологічної пам'ятки в Комарові може відбутися із застосуванням новітніх технологій в експонуванні та музеєфікації рухомих на нерухомих артефактів.

Безумовно, в сучасному світі технологій та інформації неможливе повноцінне уявлення про об'єкт дослідження без створення «інформаційного простору» пам'ятки. Головним ресурсом тут стає «світова мережа», передбачається також залучення традиційних форм ЗМІ, буклети та ін. В подальшому можливе заснування періодичного видання на кшталт «Боспорських досліджень» і т.п.

Зміст проекту.

1. Програма наукового дослідження передбачає різноплановість наукових підходів у вивченні особливостей функціонування пам'ятки у Комарові із одночасним створенням колективу фахівців із різних галузей – археологів, геодезистів, геофізиків, ґрунтознавців, палеоботаніків, палеозоологів та ін.

На сьогоднішній час найбільш активно задіюються наступні складові проекту.

Геодезична складова. Виготовлення топо-геодизичного плану пам'ятки із визначенням стаціонарної локальної сітки та прив'язкою у системі координат, зазначенням всіх виявлених та досліджених об'єктів з метою створення база для ГІС-технологій та подальшого 3D-моделювання.

Геофізична складова. Обстеження максимально доступної площі пам'ятки з метою створення моделі «перспективної планіграфії». Верифікація геофізичних спостережень через порівняння їх з даними розкопок та побудова «реальної» моделі планіграфії археологічних об'єктів. Обов'язковою частиною методики використання геофізичних досліджень на археологічних пам'ятках є попереднє вилучення металевих предметів з порушеного [орного] шару з точною прив'язкою [в системі локальної сітки та GPS-координат].

Археологічна складова. Особливий тип пам'ятки [виробнича факторія] на сучасному методичному рівні передбачає розробку *нових методів польових та камеральних досліджень*. Серед них слід назвати:

- застосування системи прив'язки розкопів до результатів геофізичного обстеження, фіксація знахідок із залученням GPS із подальшим просторовим моделюванням;

- вироблення єдиної уніфікованої форм опису стаціонарних та рухомих археологічних об'єктів;

- планомірне\суцільне дослідження території пам'ятки [максимально допустиме та обґрунтоване розкриття площі].

- визначення максимально точних меж культурного шару, місць концентрації археологічного матеріалу та співставлення із геофізичними аномаліями. Створення планіграфічної моделі стародавнього поселення.

- тотальне обстеження околиць пам'ятки, складання археологічної карти прилеглих територій.

Складний багатокомпонентний зміст пам'ятки *на етапі аналізу отриманих матеріалів* передбачає залучення фахівців-археологів різних напрямків, у відповідності до виявлених культурно-хронологічних горизонтів.

Головною специфікою пам'ятки в Комарові залишається виробничий характер об'єктів римського часу, особливо склоробний. Серед них головне місце займають прикладні дослідження – аналіз виробів зі скла, який передбачає крім суто традиційного вивчення морфології форм і хіміко-технологічний аналіз виробів.

На даний час в Комарові зафіксовано залишки, а частково і вже досліджено, комплекси гончарного, ювелірного та залізоробного виробництва. Це також потребує спеціалізації не тільки технічного напрямку – проведення розкопок, але й аналітичного характеру. Безперечно, що слід залучити дослідників для вивчення античного комплексу пам'ятки – фахівців з питань античної кераміки, будівельних матеріалів, монет, архітектури.

2. Законодавчо-адміністративний супровід проекту. За попередніми відомостями пам'ятка занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України

як місцевого значення із відповідним охоронним номером. Однак на момент початку цьогорічних польових робіт облікова документація не була виявлена. На сьогоднішній день актуальним залишається питання відновлення облікової документації із виготовленням нового плану пам'ятки, визначення охоронних зон та режиму використання згідно Законів України «Про охорону культурну спадщину», «Про охорону археологічної спадщини».

Зважаючи на унікальний характер виробничої факторії в Комарові, що відповідає рівню античних центрів в Ольвії, Тіри, Херсонесу та ін., вважаємо за доцільне виокремити досліджену частину пам'ятки з найбільш яскравими структурними особливостями в охоронювану археологічну територію, водночас з переведенням на рівень пам'ятки національного значення.

На першому етапі, музеєфікації підлягало б лише ядро пам'ятки з найбільшою концентрацією археологічних об'єктів, оскільки пам'ятка розташована на землях, які на сьогодні розпайовані і перебувають у приватній власності. З цією метою необхідно провести комплекс юридичних заходів, в першу чергу, пов'язаних із врегулювання земельних відносин.

У подальшому, коли першопочаткові юридичні та правові питання будуть оформлені у чіткі рамки, в перспективі може бути порушеним питання про долучення додаткових території пам'ятки до складу земель археологічних «резервацій» України.

3. Популяризація отриманих матеріалів на перших етапах після відновлення досліджень, полягала б у відновленні або створенні нових експозицій у найближчих музейних центрах – Чернівцях, Хотині, Львові. Врахувати при цьому можливість їхньої експонування в інших містах України та за кордоном.

Наступним кроком стало б створення археопарку із реконструкцією житлового та виробничого простору давнього поселення на території відведеної під археологічну охоронювану територію. Один з напрямків функціонування її полягав би у проведенні археологічних\культурологічних фестивалів, які б демонстрували давні, а також сучасні ремісничі традиції на території України [склоробство, гончарство, ковальство, ювелірне виробництво].

Комарів є унікальною археологічною пам'яткою своєї історичної епохи на теренах Європи. В найближчому оточенні знаходиться ряд культурно-історичних пам'яток України, які вже мають загальнодержавну та європейську відомість. Серед них Кам'янець-Подільський, Хотин, скельний монастир Бакота та ін. Безперечно, що Комарів мусить бути включеним до туристичної карти видатних місць Передкарпаття, а також задіяний у програмах розвитку «зеленого туризму».

Створення Інтернет-ресурсу, який надасть можливість оперативно надавати наявну інформацію про пам'ятку для широкого загалу науковців та громадськості України та Європи, а також відомості пов'язані із аналогічними виробництвами на території Європи.

Деякі підсумки робіт 2012 р.

У перший рік практичної реалізації проекту нам вдалося здійснити наступні роботи.

Уточнено площу археологічного комплексу, оскільки на початкових етапах дослідження її розмір подавали по різному - близько 5 га (М. Ю. Смішко, В. Цигилик), більше 3 га (Ю. Щапова) і т.д. Обстеження 2012 р. дозволило з'ясувати, що поселення окрім південного схилу [де воно було першопочатково локалізовано] займає і північний схил з воложеної балки. Таким чином площа пам'ятки на сьогодні складає більше 30 га.

Зроблено геодезичний план північно-західної частини поселення та закладено стаціонарні геодезичні відмітки на місцевості, розмічено локальну сітку пам'ятки.

Геофізичні дослідження проведено на площі 2,2 га. Попередньо проведена виїмка металевих предметів з точною прив'язкою [більше 400 одиниць].

На місці геофізичної аномалії досліджено залишки комплексу з випалу гончарної кераміки, який складався із горну, передгорнової ями, залишків наземного накриття будови.

Література

Безбородов М. А., 1964. Исследование стекол из стеклоделательной мастерской III-IV вв. н.э. у с. Комаров // МДАПВ.- Вип. 5.

Лихтер Ю.А., 1987. Стекло черняховской культуры. Дисс...канд.ист.наук,.

Румянцева О. С., 2010. Свидетельства стеклоделия в черноморском регионе и на Днестре в свете новых данных // Збірник тез доп. на конф. «Черняхівська культура: актуальні проблеми дослідження», 15-17 жовтня 2010р.

Циглик В., 2006. До питання зародження скляного виробництва на Прикарпатті // МДАПВ.- Вип. 10.

Щапова Ю.Л., 1964. Результаты спектрального анализа стеклянных изделий и брака из стеклоделательной мастерской, открытой у с. Комаров Черновицкой области // МДАПВ. –Вип. 5.

Щапова Ю. Л., 1978. Мастерская по производству стекла у с. Комарово [III-IV вв.] // СА.- № 3.

Список скорочень

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині.

СА – Советская археология